

З ІСТОРІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

УДК 94(=411.16)[304.44+37](477.41)“1860/1880”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1860–1870-х рр.

Статтю присвячено освітньому розвитку євреїв у Київській губернії упродовж 60-70-х рр. ХІХ ст., насамперед діяльності казенних єврейських училищ і приватних шкіл у контексті національної політики Російської імперії. Наукова новизна праці зумовлена запровадженням до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва. Наголошується на посиленні державного нагляду за культурно-освітнім життям євреїв Київської губернії, створенням приватних навчальних закладів, просвітницькою діяльністю єврейських громад, спрямованою на збереження й передачу від покоління до покоління релігійних традицій, цінностей іудейської культури. Адже після придушення Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. наступним етапом насадження російської переваги в західних і південно-західних губерніях стало викорінення духовних впливів «ворожих елементів», до яких разом із поляками зараховували і євреїв.

Ключові слова: євреї, культурно-освітнє життя, казенні єврейські училища, русифікація.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

CULTURAL AND EDUCATIONAL LIFE OF JEWS IN KYIV GOVERNORATE IN THE 1860–1870s

The article deals with cultural and educational life of Jews in Kyiv governorate in the 1869–1870s, primarily with the activities of Jewish public schools and private schools in the context of the Russian Empire's national policy. The scientific novelty of this paper is due to the introduction into scientific circulation of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The author focuses on strengthening of state supervision over cultural and educational life of Jews in Kyiv governorate, creation of private educational institutions, Jewish communities' educational activities, aimed at preserving and intergenerational transmission of Jewish culture's religious traditions and values. After the suppression of Polish national liberation uprising (1863–1864) by force methods, the next stage of planting the Russian preponderance in the Western and South-Western provinces was the eradication of spiritual influences of "enemy elements", to which along with the Poles Jews were also classified. In the context of implementing the Russification ethno-national policy, state Jewish schools were established as a transitional link between the traditional system of Jews' primary education and educational institutions of the Russian Empire. Of particular importance is the study of education's influence on the preservation of Jewish communities' mode of cultural life, on the one hand, and on their socio-psychological integration into the Christian society, on the other, and of the dynamics of Jewish youth's educational level. The investigation of Jewish communities' transformation, their communication with the social environments and state institutions is becoming relevant. In general, owing to the study of the ethno-cultural development of Jews in Central and Eastern Europe, it becomes possible to understand the relationship between the processes of assimilation and preservation of original cultural traditions.

Keywords: *Jews, cultural and educational life, state Jewish colleges, Russification.*

Дослідження проблем етнокультурного розвитку євреїв Центральної та Східної Європи сприяють поглибленню науково-теоретичного осягнення процесів взаємопроникнення різнорідних культурно-цивілізаційних феноменів у межах полінаціональних держав, впливу офіційного внутрішньополітичного курсу на трансформацію правового становища й духовного життя етнічних спільнот, співвідношення процесів асиміляції і збереження самотутніх історико-культурних традицій.

У контексті осмислення етнокультурних аспектів історії Російської імперії особливого значення набуває студіювання соціально-психологіч-

ної адаптації і трансформації єврейських громад, комунікації з оточуючим соціальним середовищем і державними інституціями. Відповідно, актуалізуються дослідження впливу освіти на процеси збереження сталих моделей культурно-побутового життя євреїв, з одного боку, та їхню соціально-психологічну інтеграцію до християнського соціуму, з іншого, а також динаміки освітнього рівня єврейської молоді. Конкретно-історичний аналіз особливостей національної політики Російської імперії періоду «Великих реформ» становить інтерес у світлі досягнення історико-філософських проблем взаємодії іудейської та християнської систем цінностей і світоглядних орієнтирів, ролі державного примусу в соціокультурній трансформації єврейської спільноти, специфіки розв'язання в Росії «єврейського питання», що загострилося після придушення Польського повстання 1863–64 рр. на тлі поширення пропагандистських спекуляцій щодо т.зв. «польсько-єврейського ярма».

Від 1990-х рр. юдеознавчі дослідження набувають популярності в Україні, що відображається в проведенні різноманітних наукових форумів, захисті низки кандидатських і докторських дисертацій — йдеться насамперед про праці Жерноклеєва О.С., Кальяна С.Є., Доценко В.О., Котляра Є.О., Рудницької Н.В., Безарова О.Т., Гончарова В.В., Морозової А.В., Щукіна В.В., Романюка Л.Б., Рибака О.А., Скуса О.В., Шевчук-Белої Я.В., Овчаренка Т.С., Волошиної Т.К., Андрійчука М.Т., Геркеро-вої О.М., Васьківа Н.А., Трофімука Т.М., Яшина В.О., Крічкера О.Ю., Бородія А.І., Вовчко М.І.¹ Водночас в історії культурно-освітньої діяльності єврейської громади на теренах України залишається чимало недостатньо досліджених сторінок, пролити світло на які дає можливість аналіз багатьох важливих документів, що зберігаються, зокрема, у київських архівах. Відповідно, мета цієї статті полягає у з'ясуванні специфіки розвитку єврейського шкільництва у Київській губернії упродовж 60–70-х рр. XIX ст., насамперед діяльності казенних училищ і приватних шкіл, у контексті національної політики Російської імперії. Задля реалізації цієї мети автором залучено документи фондів «Управління Київського навчального округу» (ф. 707) та «Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора» (ф. 442) Центрального державного історичного архіву України м. Києва, зокрема річні звіти про стан закладів Київського навчального округу, справи щодо заснування єврейських казенних училищ і приватних шкіл, відомості про число учнів єврейських навчальних закладів, листування керівництва Київського навчального округу з міністерством народної освіти та іншими установами, витяги з журналу засідань рабинської комісії при міністерстві внутрішніх справ, тощо.

Упродовж 1840-х років у Російській імперії започатковано систему казенних єврейських училищ, які за задумом міністра народної освіти

С.С. Уварова мали забезпечити зближення єврейського й християнського населення шляхом цілеспрямованого витіснення з навчально-виховного процесу Талмуду.

Згідно з височайшим повелінням імператора Олександра II від 16 травня 1859 року:

- обов'язковим оголошувалося навчання дітей євреїв-купців і почесних громадян у загальних казенних навчальних закладах або єврейських казенних училищах, санкціонувалося заснування за власні кошти пансіонів для дітей євреїв;
- дозволялося євреям навчати своїх дітей закону віри за власним вибором — в училищах або у приватних учителів;
- приписувалося продовжити видачу свідоцтв на право викладання меламедам, «не поміченим в особливому прояві фанатизму», через 10 років дозвільні свідоцтва видавати лише колишнім меламедам, випускникам рабинських училищ або загальних вищих чи середніх навчальних закладів, а з 1875 року повністю запровадити в дію указ від 19 червня 1855 року, за яким учителювати могли виключно євреї, які здобули освіту в зазначених навчальних закладах;
- учителі єшиботів і талмуд-тор, а також утримувачі й учителі приватних училищ і пансіонів, мали призначатися з числа осіб, які здобули належну освіту;
- при казенних єврейських училищах мали перебувати почесні блюстителі з числа впливових і освічених євреїв, які сприяли би поступовій заміні меламедів випускниками рабинських училищ або загальних вищих і середніх навчальних закладів;
- запроваджувалося викладання загальних предметів у талмуд-торах, а єшиботи відносилися до другорядних училищ;
- передбачалася ліквідація єврейських училищ другого розряду в тих місцевостях, де існували гімназії і повітові училища;
- з метою витіснення меламедів при училищах першого розряду відкривалися підготовчі класи для дітей до 8 років;
- заохочувалося створення єврейських приватних дівочих училищ;
- засновувалися стипендії для євреїв;
- виділялися кошти на придбання навчальних посібників для бідних учнів казенних єврейських училищ;
- рабинській комісії доручалося складання навчальних програм.

У жовтні того ж року попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов висловив свої міркування з питання відкриття підготовчих класів при єврейських училищах першого розряду. На його думку, оскільки мета останніх полягала в підготовці єврейських дітей до вступу

до загальних училищ, в яких викладалися «єврейські закони й обряди віри», то навчальний процес мав орієнтуватися на усунення перепон, що «за нинішньої освіти євреїв постійно паралізували всі урядові розпорядження, спрямовані проти релігійних забобонів євреїв»². Відповідно, Пирогов наголошував на доцільності викладання в підготовчих класах лише російської граматики й рахунку.

1859 року міністр народної освіти Є.П. Ковалевський дав дозвіл на заснування в Бердичеві другого казенного єврейського першорозрядного училища й асигнування на початкове облаштування закладу до 260 руб., а також на утримання, згідно із затвердженням 20 жовтня 1848 року штатом, 900 руб., на оренду приміщення — до 300 руб. на рік за рахунок свічкового збору. Потреба у відкритті цього закладу виникла у зв'язку з переповненістю єдиного на той час Бердичівського першорозрядного єврейського училища, де кількість учнів сягнула 160, й адміністрація змушена була створювати паралельні класи та запрошувати до них учителів із другорозрядного училища. Для новоствореного навчального закладу розробили наступний розклад уроків:

Таблиця 1

Розклад уроків для другого Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду³

	Число уроків на тиждень		Уроки	Години
	1-й клас	2-й клас		
Закон Божий	7	7	14	21
Єврейська мова (ідиш)	2	2	4	6
Російська мова й чистописання	4	4	8	12
Німецька мова	1	1	2	3
Арифметика	2	2	4	6
Загалом	16	16	32	48

На єврейські казенні училища покладалася функція реалізації русифікаторської політики культурно-освітніми засобами, зокрема в Бердичеві, де найбільш поширеними були польська та німецька мови, а російськомовні книжки не мали особливої популярності. Відповідно, 1860 року в Бердичівському другорозрядному училищі започатковано публічні літературні читання російських текстів: творів М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, І.С. Тургенева, а також О.А. Рабиновича — редактора щотижневого журналу російських євреїв «Рассвет» (Одеса, 1860–1861)⁴.

У жовтні 1860 року міністерство народної освіти санкціонувало відкриття казенного єврейського училища в м. Таращі з виділенням на його утримання по 900 руб. на рік та до 300 руб. — на початкове облаштування за рахунок свічного збору з євреїв. 1864 року керівництво Київського навчального округу дало дозвіл винаймати приміщення для училища в таращанського купця другої гільдії Ж. Островського. Згідно з умовами контракту він передавав в оренду флігель свого будинку в Таращі з сьома кімнатами, кухнею, сараєм, стайнею, льохом на строк з січня 1864 по липень 1867 рр. з платнею по 350 руб. на рік. Островський зобов'язувався здійснювати зовнішню обробку будинку, лагодити дах і паркан, прибирати двір, облаштовувати вентиляцію в кімнатах і класах, виконувати всі міські повинності, при чому військовий постій був замінений на відповідний грошовий внесок⁵.

Задля заохочення навчально-виховної діяльності й професійного розвитку вчителів єврейських навчальних закладів запроваджувалися грошові винагороди. Так, 1860 року вчителі Бердичівського казенного єврейського другорядного училища Кулітер і Бердичівського єврейського училища першого розряду Кенігсберг отримали по 100 руб. із суми свічного збору, а наглядач і вчитель Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду Колодко — 100 руб. з фондів училища. Водночас із єврейського училищного капіталу було виділено 250 руб. грошової допомоги вдові наглядача й учителя Васильківського казенного єврейського училища першого розряду Мовчуненка⁶.

Запроважені російським урядом єврейські казенні училища, як інструмент русифікації і прищеплення вірнопідданських настроїв, протиставлялися культурно-освітнім традиціям єврейської громади, тісно пов'язаним з інститутом сім'ї, сталими моделями організації побуту й соціальної сфери загалом. Свідченням того, наскільки складним був цей процес, є досвід діяльності Уманського казенного єврейського училища першого розряду. Наприкінці 1850-х — на поч. 1860-х рр. наглядач О. Андрієвський неодноразово в офіційних зверненнях до органів державної влади озвучував проблему занепаду Уманського казенного єврейського училища й небажання місцевих євреїв віддавати до нього дітей. Закликаючи до обмеження діяльності хедерів і суворой заборони на викладання меламедами без відповідних свідоцтв, Андрієвський наголошував, що будь-які спроби популяризації казенного училища «зустрічали сильну опозицію в характері, відчуженості, упередженнях і фанатичних ідеях прибічників талмудичного вчення. Всіма засобами вони намагаються підірвати добробут казенних єврейських навчальних закладів, навпаки надаючи сприяння й покровительство приватним школам, в яких вивчається виключно талмуд»⁷.

Учителю Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду І. Кулішеру в травні 1860 року вдалося отримати дозвіл на відкриття приватної школи для єврейських хлопчиків. Згідно з проектом діяльності цього приватного освітнього закладу кількість його учнів мала складати 15–30 осіб. Курс навчання в першому класі включав російську мову (2 уроки на тиждень), німецьку мову (2 уроки), арифметику (2 уроки) та за бажанням — Закон Божий, вивчення Біблії і головних молитов з німецьким перекладом; у другому класі — російську мову: основи граматики й письмо під диктовку (2 уроки), німецьку мову: читання й письмо (2 уроки), арифметику (2 уроки), а також за бажанням — єврейську граматику, Закон Божий, вивчення Біблії і молитов⁸.

Влітку того ж року випускнику Житомирської гімназії С. Рефнеру надали дозвіл на відкриття в Бердичеві приватної єврейської школи для хлопчиків, розрахованої на 15–20 учнів. У підготовчому класі запроваджувалося читання російською й німецькою мовами, чистописання єврейською мовою; у першому класі — російське й німецьке читання, арифметика, а також єврейське, російське й німецьке чистописання; у другому класі — російська мова: скорочена граматика й читання легких статей, німецька мова (граматика, читання легких статей і правопис), а також арифметика, чистописання, Закон Божий і Біблія⁹.

У березні 1861 року міністерство народної освіти санкціонувало надання власниці приватної жіночої школи м. Бердичева Г. Ліхтенштейн фінансової допомоги на утримання закладу в розмірі 400 руб. на рік із сум свічкового збору. Потреба в державному асигнуванні виникла через незначну кількість учениць школи, від 30 до 40, і як наслідок — загрозу її закриття. Метою цього, заснованого 1859 року, закладу проголошувалося надання батькам можливості забезпечити їхнім дітям «правильне початкове виховання, що базується на правилах віри й моральності»¹⁰. Згідно з проектом діяльності училища, воно було розраховане на 20–60 учениць, з платнею по 25 рублів сріблом із кожної, для дітей із незаможних родин навчання було безкоштовним. Відповідно до навчальних планів передбачалося викладання молитов і обрядів віри; читання й письма єврейською, російською, німецькою й французькою мовами; арифметики; географії; рукоділля, а також музики й танців — за окрему платню.

Відповідно до клопотання вчителів Уманського казенного єврейського училища першого розряду Когана й Кенігсберга в січні 1862 року попечитель Київського навчального округу дав дозвіл на відкриття в м. Умані приватної єврейської жіночої школи. У першому класі запроваджувалося читання давньоєврейською та мовою ідиш; молитви щоденні, суботні та для першого числа кожного місяця з німецьким перекладом, катехізис з німецьким перекладом під заголовком «Єсод-Гадас»;

читання російською мовою з вивченням напам'ять байок І.А. Крилова; читання німецькою мовою з вивченням байок; числення, чотири арифметичні дії і практичні задачі; письмо єврейською, російською й німецькою мовами. Згідно з навчальною програмою, для другого класу передбачалося вивчення основ єврейської граматики; молитов з німецьким перекладом для нового року, для прощення й для трьох річних свят, а також другої частини катехізісу; російської граматики, байок І.А. Крилова та імен осіб російського імператорського дому; німецької граматики й байок; чотирьох арифметичних дій і принципів розв'язання практичних задач; єврейського, російського, німецького письма. Викладати у новоствореному закладі російську мову й арифметику запрошено смотрителя Уманського казенного єврейського училища Андрієвського, а єврейську й німецьку мови — вчителів училища Когана й Кенігсберга. Школа була розрахована на 50 учениць з платнею по 30 руб. на рік¹¹.

Упродовж 1861–1862 років на засіданнях створеної при міністерстві внутрішніх справ рабинської комісії обговорювалося питання щодо розробки навчальних програм для євреїв та облаштування єврейських училищ з метою «поширення серед євреїв загальної просвіти задля зближення їх із загальною масою населення й створення з них корисних членів держави»¹². Натомість ні казенні єврейські училища першого й другого розрядів, ні загальні навчальні заклади не користувалися популярністю серед єврейського населення, більшість якого продовжувала надавати перевагу домашній освіті, євреї ставилися з недовірою до будь-якого урядового втручання в справу релігійного виховання їхніх дітей, убачаючи в ньому посягання на свободу віросповідання. Члени рабинської комісії розглядали єврейські казенні училища як необхідну проміжну ланку на шляху до культурної інтеграції євреїв до християнського суспільства. Відповідно до розробленої комісією програми для єврейських казенних училищ першого розряду:

- в підготовчому класі передбачалося викладання Біблії: перших двох книг П'ятикнижжя Мойсеєва (5 уроків на тиждень); єврейської мови (3 уроки); російської мови (4 уроки); німецької мови (3 уроки); арифметики (3 уроки); єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);
- у першому класі мали викладатися: Біблейська історія й останні три книги П'ятикнижжя Мойсеєва (6 уроків на тиждень), Мішна: трактати Берахот і Шабат (3 уроки), єврейська мова (3 уроки), російська мова (4 уроки), арифметика (3 уроки), географія (2 уроки), німецька мова (3 уроки), єврейське, російське й німецьке чистописання (4 уроки);
- у другому класі планувалося викладання Біблії: книг перших Пророків (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови

(3 уроки), морально-релігійного вчення (1 урок), російської мови (1 урок), арифметики (3 уроки), географії (2 уроки), німецької мови (3 уроки), єврейського, російського й німецького чистописання (4 уроки);

- у третьому класі передбачалося викладання Біблії: книг Пророка Ісайї і притч Соломона (5 уроків на тиждень), Мішни (3 уроки), єврейської мови (3 уроки), морально-релігійного вчення: пояснення десяти заповідей, про свята й молитви тощо (2 уроки), російської мови (4 уроки), математики (3 уроки), географії (2 уроки), історії російського народу (3 уроки), німецької мови (3 уроки)¹³.

Згідно зі звітами про діяльність закладів Київського навчального округу станом на 1862 рік казенних єврейських училищ першого розряду (утримуваних за рахунок свічного збору з євреїв) нараховувалось:

у Бердичіві — два з чотирма класами (25 учнями) і шістьма вчителями;

у Звенигородці — одне з двома класами (12 учнями) і трьома вчителями;

у Каневі — одне з двома класами (10 учнями) і трьома вчителями;

у Радомислі — одне з двома класами (5 учнями) і трьома вчителями;

у Василькові — одне з двома класами (6 учнями) і трьома вчителями;

у Сквирі — одне з двома класами (22 учнями) і трьома вчителями;

в Умані — одне з двома класами (10 учнями) і чотирма вчителями;

у Білій Церкві — одне двома класами (13 учнями) і трьома вчителями¹⁴.

До початку 1862 року в Бердичеві діяла одна чоловіча єврейська школа з двома класами (38 учнями) і чотирма вчителями, а також одна жіноча єврейська школа з п'ятьма класами (71 учнем) і дванадцятьма вчителями.

У рейтингу єврейських навчальних закладів за версією дирекції училищ Київської губернії (1862) перше місце належало Бердичівському першорозрядному єврейському училищу, друге — Васильківському, третє — Білоцерківському, останні сходинки посідали Радомисльське й Сквирське училища¹⁵. Загалом кількість учнів у казенних училищах була незначною, оскільки батьки віддавали перевагу навчанню дітей у традиційному дусі меламедами, не надто довіряючи глядачам-християнам, які ревно впроваджували в училищах вказівки російської адміністрації щодо змісту навчальних програм і підручників, ігноруючи думку єврейської громади¹⁶.

Задля залучення єврейського юнацтва, насамперед із незаможних родин, до державних навчальних закладів використовувалися методи фінансового заохочення. Згідно з височайшим імператорським повелінням від 23 січня 1863 року:

- на стипендії для здобуття євреями освіти в нижчих і середніх навчальних закладах міністерства народної освіти щорічно із свічного збору мали виділятися 24 тис. руб. сріблом; розподілялися ці кошти по навчальним округам відповідно до чисельності населення й місцевих потреб;
- розмір стипендій для однієї особи складав від 25 до 60 руб. сріблом на рік і визначався директорами училищ та затверджувався попечителем навчального округу;
- у повітових училищах і гімназіях педагогічні ради за погодженням з директорами призначали стипендії найбільш здібним і незаможним єврейським хлопчикам.

У березні того ж року міністерство народної освіти виділило з єврейського училищного капіталу, що зберігався в департаменті народної освіти, 9 тис. руб. на стипендії єврейській молоді, яка здобувала освіту в загальних середніх і нижчих закладах Київського навчального округу. Середньостатистичний портрет стипендіатів вимальовується з відомостей Дирекції училищ Київської губернії за 1863 рік:

Радомисльське повітове дворянське училище:

- Кенігсберг Хаїм, час вступу до училища — 25 серпня 1862 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — вчитель Бердичівського казенного єврейського училища першого розряду, розмір стипендії — 60 руб.

Златопільське повітове дворянське училище:

- Розенштейн Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 30 руб.;
- Барський Соломон, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні хороші, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Білоцерківський Ісаак, час вступу до училища — 29 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні задовільні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 45 руб.;
- Гордан Берман, час вступу до училища — 25 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — вчитель, розмір стипендії — 50 руб.;
- Майданський Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, перебував на утриманні дальнього родича купця Мойсея Годліна, розмір стипендії — 50 руб.;
- Заславський Яків, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;

- Гофман Маркус, час вступу до училища — 16 серпня 1860 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.;
- Метт Соломон, час вступу до училища — 19 серпня 1861 року, поведінка відмінна, успіхи у навчанні відмінні, батько — дрібний торговець, розмір стипендії — 40 руб.¹⁷

За результатами інспекції, здійсненої управлінням Київського навчального округу впродовж 1863–64 рр., виявлено незадовільний стан викладання російської мови у Сквирському єврейському казенному училищі першого розряду: з 11 учнів лише 3 уміли читати, а інші через погану відвідуваність ледве вивчали російські літери й набагато краще володіли німецькою мовою¹⁸.

Станом на 1 січня 1864 року до відомства дирекції училищ Київської губернії входили:

- Казенне єврейське училище другого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 68 учнями;
- Перше казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1848 р., з 66 учнями;
- Друге казенне єврейське училище першого розряду м. Бердичева, засноване 1860 р., з 43 учнями;
- Казенне єврейське училище м. Василькова, засноване 1849 р., з 20 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Києва, засноване 1849 р., з 16 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Білої Церкви, засноване 1849 р., з 22 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Умані, засноване 1854 р., з 13 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Сквири, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Радомисля, засноване 1854 р., з 8 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Звенигородки, з 14 учнями;
- Казенне єврейське училище першого розряду м. Таращі, засноване 1859 р., з 42 учнями;
- Талмуд-тора м. Бердичева, заснована 1848 р., зі 124 учнями;
- Приватний жіночий пансіон для єврейських дівчат, утримуваний учителем Бердичівського училища другого розряду Ароном Фрідом, заснований 1859 р., з 24 учнями;
- Приватна жіноча школа для єврейських дівчат Гольди Ліхтенштейн у м. Бердичеві, заснована 1859 р., з 40 учнями;

- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Лейзора Милькеса, заснована 1859 р., з 30 учнями;
- Приватна чоловіча школа для єврейських хлопчиків Вайнштейна та Кенігсберга в м. Бердичеві, заснована 1863 р., з 30 учнями¹⁹.

1864 року управління Київського навчального округу відрядило єврея М. Рубинштейна для огляду єврейських навчальних закладів Київської, Подільської і Волинської губерній. Голова Київської губернської училищної комісії П. Балабух спільно з М. Рубинштейном у грудні 1864 року оглянули перше Радомисльське казенне єврейське училище першого розряду, учні якого запізно (в грудні) приступили до занять після канікул, а отже, новоприбулі встигли лише вивчити російську абетку й не вміли писати цифр, а учні другого року навчання задовільно читали й писали російською, мали певні знання з початкової арифметики. У рапорті на ім'я попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шахматова М. Рубинштейн поклав усю провину за погану відвідуваність і «жалюгідний стан» училища на його «головних ворогів» — впливових у місцевій громаді меламедів, пропонуючи перенести його до Чорнобиля чи Богуслава. У березні 1865 року відбулася ревізія Білоцерківського казенного єврейського училища першого розряду, в результаті іспитів знання учнів визнано задовільними. Учні Бердичівських казенних училищ продемонстрували належний рівень знань Біблії, єврейської граматики, обрядів віри. Вельми успішно здійснювався навчальний процес у Бердичівському приватному чоловічому пансіоні та Бердичівському пансіоні дівчат, утримуваному пані Ліхтенштейн. У талмуд-торі м. Бердичева нараховувалось 192 учня, які навчалися російському та єврейському читанню, вивчали Біблію й Талмуд. Водночас інспекцією було виявлено погіршення матеріально-технічного стану закладу: «...в усіх відношеннях я в дуже жалюгідному стані знайшов цей заклад: порівняно з колишнім його станом — нечистота в усіх кімнатах, діти в лахміттях із виглядом голодним...»²⁰. В Уманському казенному єврейському першорозрядному училищі спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів, успішно відбувалося викладання обрядів віри, єврейської граматики, Біблії. Вихованці Звенигородського казенного єврейського училища на відмінно засвоїли Біблію та єврейську граматику. Натомість у Канівському, Таращанському й Васильківському казенних першорозрядних єврейських училищах рівень викладання цих предметів був низьким. У Сквирі окрім казенного першорозрядного училища діяв приватний пансіон для дівчат, у першому класі якого викладалося єврейське читання, а в другому — переклади з німецької мови єврейською.

У середині 1860-х років у місцевих органах виконавчої влади та пресі активізувалося обговорення проблем ефективності функціонування єврей-

ських училищ, ішлося, зокрема, про обмеженість співпраці у навчально-виховному процесі з батьками та єврейською громадою, яка нерідко ототожнювала поняття: віддати сина в рекрути та в казенне училище. Відповідно, загострювалася проблема малокомплектності училищ, які не витримували конкуренції із меламедами, незважаючи на те, що останнім заборонялося навчати більше, ніж 10 учнів. У казенних училищах здобували освіту переважно діти з бідних родин, нездатних оплатити навчання в меламедів. Їхні успіхи у вивченні російської мови були скромними, оскільки вони по два-три місяці пропускали заняття, не маючи одягу, взуття, тощо. Марними були спроби співробітників училищ популяризувати їх серед єврейського населення. Так, одному зі смотрителів єврейка пообіцяла віддати сина до училища за умови, що він буде купувати в неї припаси за ціною, вищою, ніж в інших крамницях.

У зв'язку з цим 1865 року дирекцією училищ Київської губернії було озвучено план удосконалення казенних єврейських училищ:

- 1) зменшити обсяг викладання єврейських предметів і відповідно збільшити — російських;
- 2) запровадити підготовчі, а головне — післяобідні класи;
- 3) для забезпечення довіри з боку єврейської громади надати їй право вибору вчителя Закону Божого;
- 4) приділяти особливу увагу навчанню російського письма;
- 5) скасувати викладання єврейських предметів німецькою мовою й допустити натомість використання ідиш і російської мови²¹.

Того ж року на засіданні педагогічної ради Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду ухвалено щорічно екзамнувати учнів з російської мови, запровадити додаткові післяобідні практичні заняття з російської, а імена кращих учнів розміщувати на червоних таблицях, зобов'язати вчителів і учнів спілкуватися між собою виключно російською, бідним учням за особливі успіхи безкоштовно надавати одягу й книжки. Окрім того, було прийнято рішення скасувати покарання у вигляді ставлення учнів на коліна, а ліних і недисциплінованих саджати на перших лавах, приділяючи їм особливу увагу. Зрештою, за результатами інспекції дирекції училищ Київської губернії, успіхи з російської мови учнів цього закладу визнано задовільними: якщо першокласники мали погану вимову й недостатні знання з граматики, то учні третього класу демонстрували вправність у граматичних розборах, письмі та демонстрували «швидкість і розумовий розвиток». Упродовж 1865 року 2/3 учнів училища успішно засвоїли навчальну програму.

У Першому першорозрядному єврейському училищі м. Бердичева, за яким закріпилася репутація найкращого на теренах Київської губернії, на належному рівні викладалося читання, письмо, арифметика, втім, у

процесі вивчення російської виникали проблеми з вимовою. Вихованці Сквирського казенного єврейського училища читали російською мовою, не завжди правильно роблячи наголоси та погано розуміючи прочитане, красиво писали, успішно розв'язували арифметичні задачі й вивчали німецьку мову. За словами наглядача училища, якби учням дозволили сидіти в класі в яломках, кількість учнів збільшилася би з 23 до 100. Інтригами рабина Грушевського, «людини вкрай неспокоїної», місцева адміністрація пояснювала невпинне зменшення кількості вихованців Звенигородського єврейського училища. Учні Таращанського, Радомисльського й Білоцерківського казенних єврейських училищ продемонстрували низький рівень знань з російської мови: вони часом не розуміли адресовані їм запитання. Водночас прийнятними виявилися знання з російської мови й арифметики учнів талмуд-тори м. Бердичева, серед яких були «спритні й кмітливі діти, що нерідко трапляється поміж євреями»²². Учениці Уманського жіночого пансіону Кагана не лише вправно читали російською, а й мали хорошу вимову та почерк, швидко розв'язували арифметичні задачі й вільно перекладали з російської мови французькою та німецькою й навпаки.

Загалом для єврейської громади важливе значення мало питання жіночої освіти, вирішення якого дещо ускладнювалося традицією роздільного навчання дівчат і хлопців. 1865 року Білоцерківське єврейське товариство звернулося до попечителя Київського навчального округу О.П. Ширинського-Шихматова з офіційним листом, в якому наголошувалось: «Якщо ми євреї і не розвинулися ще до того, щоби наша жіноча стать отримувала освіту нарівні з чоловічою, то принаймні настав час бажати, щоби й вони вміли принаймні читати й писати, окрім рідної мови, й російською...»²³. Оскільки з фінансових причин облаштування окремих жіночих навчальних закладів сприймалося на той час єврейською громадою м. Білої Церкви як недосяжна розкіш, вона клопотала про дозвіл приватним учителям надавати дівчатам початкову домашню освіту. Відповідно, у травні 1866 року після успішного складання іспитів Х. Сандлер отримав свідоцтво на право навчати читання й письма російською та єврейською мовами.

За інформацією окружного інспектора В. Малиновського, 1867 року в Бердичівському другорозрядному училищі нараховувався 51 учень, з них у третьому класі — 5. З-поміж усіх предметів кращим визнано викладання в цьому закладі російської мови: учні першого класу вправно писали, знали напам'ять декілька байок, швидко читали, але недостатньо розуміли прочитане й мали труднощі з переказом; третьокласники вільно читали й переказували тексти, демонстрували успіхи у вивченні граматики, вивчали напам'ять байки, писали перекази. Задля вдосконалення

подальшого викладання російської мови інспектор рекомендував розвивати в учнів уміння вивчати й виразно читати напам'ять вірші, прищеплювати їм навички декламації і збагачувати словниковий запас. Перевірку мовленнєвих умінь учнів третього класу було здійснено за допомогою письмового переказу короткого оповідання, прочитаного вчителем. За результатами цієї роботи виявлені задовільні орфографічні навички третьокласників і водночас невміння грамотно формулювати й послідовно розвивати власні думки, брак комунікативних навичок. Інспектор наголошував, що «склад мовлення відгукується значною незвичністю до складення правильних зворотів для висловлення думок»²⁴. Визначивши позитивні аспекти у викладанні арифметики, він акцентував увагу на успіхах учнів першого класу: «...діти набули значної швидкості в прийомах усного обчислення, здійснюють цю роботу вголос, так що можна стежити за подробицями її виконання, і спритно справляються з доволі значними числами»²⁵. Натомість в інспектора виникло чимало критичних зауважень щодо якості знань з арифметики й рівня розвитку математичного мислення учнів другого, третього класів, уміння застосовувати арифметичні дії до розв'язання задач, виконувати дії над дробами.

Бердичівське жіноче училище, утримуване пані Ліхтенштейн, у результаті інспекції здобуло високу оцінку завдяки охайності інтер'єрів і зовнішнього вигляду вихованок, їхнім навичкам швидкого читання, розуміння й переказу текстів, вмінню декламувати вірші, обізнаності в граматиці й арифметиці, а також знанням з історії та географії Росії.

Матеріальна скрута нерідко стояла на заваді отриманню дітьми з єврейських родин якісної середньої освіти. Так, у червні 1867 року вчителі Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду Я. Вайнштейн та першого розряду М. Кенігсберг звернулися до міністерства народної освіти з клопотанням зарахувати їхніх 11-літніх синів до однієї з гімназій Київського навчального округу «на казенний рахунок» або виділити їм відповідну суму зі свічного збору. «Вашому високопревосходительству мабуть добре відоме незavidне становище вчителів казенних єврейських училищ, — зазначали прохачі, — отримуючи мізерну платню, яка за нинішньої дорожнечі більше ніж недостатня для прожиття їхньої, часом чисельної родини, вони змушені нишпорити містом, щоби за допомогою приватних уроків встигнути прогодувати своє сімейство»²⁶. Зазначене клопотання міністерство передало на розсуд керівництва Київського навчального округу, яке відмовило Вайнштейну й Кенігсбергу в їхньому проханні.

Упродовж 1860-х рр. особливої гостроти набуло обговорення питання щодо доцільності подальшого існування заснованих за планом міністра народної освіти С.С. Уварова (1833–1849) казенних єврейських училищ.

Приміром, смотритель Бердичівського казенного єврейського училища другого розряду М. Горіберг уважав абсолютно непотрібними казенні єврейські училища другого розряду, які лише в Одесі та Бердичеві набирали достатню кількість учнів. Училища першого розряду він визначав як заклади, зорієнтовані на «давньоєврейські предмети» та німецьку мову на шкоду російській і закликав до перетворення їх на училища російської грамотності для євреїв. Натомість почесний блюститель Білоцерковського казенного училища С. Бик характеризував єврейські училища як «цілющий бальзам для євреїв, що поступаються іншим національностям у відношенні цивілізації». Він наголошував, що до їх створення в Російській імперії євреї найчастіше не вміли навіть підписатися російською, проте з часом єврейські хлопчики навчилися вільно говорити й писати російською, а подекуди — німецькою. Завдяки казенним училищам євреї готувалися до вступу до середніх навчальних закладів: гімназій і рабинських училищ. Станом на 1865 рік із 38 учнів-євреїв, що вступили до Білоцерковської гімназії, 32 були випускниками казенних єврейських училищ. Зазвичай більшість учнів цих училищ не продовжували освіту, а активно прилучалися до комерційної діяльності.

Тенденцію до посилення процесів русифікації відображено, зокрема, в листі товариша міністра народної освіти І.Д. Деянова попечителю Київського навчального округу О.П. Ширинському-Шахматову від 15 травня 1867 року щодо дозволу викладати у єврейських казенних училищах Біблейської історії російською мовою, а також «тих частин єврейського вірування, викладання яких російською мовою виявиться зручним і можливим»²⁷. До подібних нововведень єврейська громада ставилася з недовірою. Приміром, виданий міністерством народної освіти єврейський молитовник з німецьким перекладом не був схвалений євреями м. Радомисля, які віддавали дітей до казенного училища виключно заради вивчення загальних предметів, а у справі навчання «обрядів віри» покладалася на меламедів. Натомість керівництво Київського навчального округу особисто тримало на контролі перехід євреїв на російську мову. У червні 1868 року під час відвідання Уманського казенного єврейського першорозрядного училища попечитель П.О. Антонович наказав одному з учнів розповісти про «Потоп» російською мовою, а коли той не впорався із завданням, виніс учителю сувору догану, і з того часу в училищі всі «єврейські предмети» викладалися російською. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х рр. запровадження викладання Закону Божого російською мовою відбулося в казенних єврейських училищах Бердичева, Канева, Радомисля, Сквири, Василькова, тощо.

Водночас міністр народної освіти Д.А. Толстой 1867 року поставив перед керівництвом Київського навчального округу питання щодо лікві-

дації єврейських училищ. Упродовж ревізії закладів Одеського навчального округу він відзначив, що на теренах Новоросійського краю, на противагу західним губерніям Російської імперії, динамічніше відбувалася інтеграція євреїв до християнського суспільства, зростала їхня питома вага в загальних навчальних закладах. У Херсонській гімназії євреї склали 1/3, а в Другій Одеській — 1/2 від загальної кількості учнів. Імператор Олександр II схвалив ініційовану міністром ідею закриття окремих єврейських училищ у тих містах, де достатня кількість євреїв навчалася в гімназіях, та спрямувати відповідні кошти на вдосконалення повітових училищ й облаштування при них ремісничих відділень, де християни навчалися поряд із євреями. Натомість директор училищ Київської губернії ліквідацію єврейських навчальних закладів уважав передчасною з огляду на погане знання євреями російської мови, недостатню кількість і переповненість учнями навчальних закладів у Південно-Західному краї — одному з основних місць зосередження єврейського населення, неминучість конфліктів між християнами і єврейськими хлопчиками, «релігійний фанатизм євреїв», а також через незручності, пов'язані з напливом до загальних училищ дітей нехристиянського віросповідання тощо.

Документи канцелярії попечителя Київського навчального округу містять важливу інформацію щодо чисельності учнів єврейського походження в гімназіях, повітових, парафіяльних і казенних єврейських училищах станом на 1868 рік:

Таблиця 2

Відомість щодо числа учнів-євреїв у навчальних закладах Київської дирекції училищ²⁸

Назва навчальних закладів	Число учнів
Київська друга гімназія	7
Златопільське повітове дворянське училище	5
Києво-Подільське повітове дворянське училище	22
Радомисльське повітове дворянське училище	4
Київське повітове училище	3
Канівське повітове училище	5
<i>Повітові чоловічі училища:</i>	
Києво-Подільське	6
Києво-Куренівське	3
Чигиринське	2
Радомисльське	3

Назва навчальних закладів	Число учнів
Златопільське	2
Києво-Подільське жіноче повітове училище	7
Приватний жіночий християнський пансіон на ступені повітового училища, утримуваний у м. Бердичеві домашньою вчителькою Шетциг	20
Бердичівське казенне єврейське училище другого розряду	52
<i>Казенні єврейські училища першого розряду:</i>	
Бердичівське перше	51
Бердичівське друге	42
Канівське	18
Уманське	39
Сквирське	24
Радомисльське	15
Звенигородське	16
Таращанське	29

Скласти загальне уявлення щодо специфіки єврейських державних навчальних закладів дозволяє, зокрема, інформація про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік. Станом на 1 січня 1872 року його персонал складався з наглядача, почесного блюстителя, вчителя обрядів віри, вчителя єврейських предметів. Згідно з діловодною документацією, на 1 січня 1871 року нараховувалося 29 учнів, на 1 вересня 1871 року — 14 учнів, на 1 січня 1872 року — 37 учнів (усі — єврейського віросповідання). Із 10 учнів, переведених до другого класу, 7 отримали нагороди й похвальні листи. За звітний період, відповідно до рішення педагогічної ради, з училища звільнено 14 учнів через пропуск занять без поважних причин. Упродовж 1871 року зафіксовано наступні провини хлопців: лінь — 25 осіб; порушення порядку в закладі — 6 осіб; лайка та бійка — 15 осіб; непристойна поведінка на вулиці — 4 особи; куріння тютюну — 2 особи; брехня й обман — 3 особи; непослух, грубість і зухвалість — 3 особи; неохайність і непристойність — 8 осіб; аморальність — 1 особа; водночас не було виявлено жодного випадку невиконання релігійних обов'язків чи крадіжок. Задля вдосконалення викладання російської мови наглядач училища запровадив зміни до навчальної програми: в першому класі — по 4 уроки щотижня, останній з яких присвячено розтлумаченню учням єврейською мовою текстів, прочитаних упродовж попередніх трьох уроків, з метою кращого засвоєння ними російської лексики. Практикувалися усні й письмові переклади з єврейської мови російською й навпаки, а

також перекази. Граматика викладалася лише в другому класі шляхом конспектування учнями основних правил — без будь-яких підручників. Учителі були зобов'язані при викладанні єврейських предметів користуватися виключно російською мовою. Учні пропускали уроки переважно в неділю, п'ятницю та ярмаркові дні, коли вони допомагали батькам у торгівлі. Часом учні не мали можливості відвідувати заняття через бідність, відсутність взуття й одєжі. Водночас заможні єврейські родини віддавали своїх дітей на навчання до меламедів, які складали конкуренцію казенним єврейським училищам. Як зазначалося у звіті про діяльність Радомисльського казенного єврейського училища першого розряду за 1871 рік: «У м. Радомислі потреба в освіті відчувається лише бідним класом людей; а люди, які орудують великими капіталами, суворо дотримуються фанатизму та вважаються ревними шанувальниками цадиків, що живуть в околицях м. Радомисля»²⁹.

Від січня 1873 року в Києві по вулиці Кирилівській у будинку пані Базилевської без дозволу влади діяв єврейський сирітський притулок. Під час слідства, що набрало обертів восени 1874 року, київський рабин Цукерман свідчив, що ніякого нелегального навчального закладу в будинку пані Базилевської не існувало, натомість у ньому було надано притулок близько 60 сиротам, «і щоби вони не проводили час бездіяльно, доручено Ландеру змусити їх читати Біблію»³⁰. У листопаді того ж року попечитель Київського навчального округу П.О. Антонович відмовив помічнику київського рабина Бронштейну у відкритті в Києві приватного училища для єврейських дітей.

Зазвичай керівництво Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства протидіяло відкриттю приватних єврейських училищ, що нібито «призводили до відокремлення єврейської раси». Утім, починаючи з 1878 року, відповідні дозволи почали надаватися з огляду на переповненість початкових урядових шкіл. 1880 року попечитель Київського навчального округу підтримав ідею смотрителя колишнього Радзивілівського казенного училища першого розряду Н. Мільгрома й учителя цього закладу Ф. Вейцмана щодо відкриття на Подолі приватного єврейського училища третього розряду для хлопчиків, за умови дотримання одинадцятого параграфу «Положення про єврейські приватні навчальні заклади й домашніх учителів» відносно викладання, окрім «єврейських предметів», читання й письма російською мовою, а також чотирьох перших правил арифметики³¹.

Отже, аналіз документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва засвідчує посилення державного нагляду за культурно-освітнім життям євреїв Київської губернії упродовж 60–70-х рр. XIX ст., створенням приватних навчальних закладів, а також контролю за

просвітницькою діяльністю єврейських громад, спрямованою на збереження й передачу від покоління до покоління релігійних традицій, цінностей іудейської культури. Після придушення Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. силовими засобами наступним етапом насадження російської переваги в західних і південно-західних губерніях стало викорінення духовних впливів «ворожих елементів», до яких разом із поляками зараховували і євреїв. У контексті реалізації русифікаторської етнонаціональної політики засновувалися казенні єврейські училища як перехідна ланка між традиційною системою початкової освіти євреїв та загальними навчальними закладами Російської імперії. Непопулярність серед більшості єврейського населення, яке з обуренням сприймало державну національно-культурну політику, націлену на послаблення позицій іудаїзму, призводила до маргіналізації казенних єврейських училищ, адже мізерна кількість їхніх учнів, переважно представників найбільш прошарків населення, та низький рівень відвідуваності були очевидними, незважаючи на фальсифікацію діловодної документації. Процеси русифікації, примусової нівеляції єврейських культурно-релігійних традицій, що набули розвитку впродовж 1860-х рр., знайшли юридичне закріплення в Положенні 1873 року, згідно з яким суттєво знижувалася роль єврейських предметів у навчальному процесі, єдиною мовою викладання визначалася російська, закривалися рабинські училища, значно скорочувалася кількість казенних єврейських училищ.

Загалом конкретно-історичний матеріал з історії культурно-освітньої діяльності євреїв на теренах Київської губернії відкриває перспективи більш глибокого осмислення процесів трансформації соціально-демографічного й культурно-побутового становища, духовних цінностей єврейського населення, проблем інтеграції євреїв до християнського соціуму, засад єврейської ідентичності в контексті громадсько-культурного розвитку Російської імперії другої половини XIX ст.

¹ *Жерноклеєв О.С.* Національні секції Австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2007; *Кальян С.С.* Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття — 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05. Київ, 2009; *Доценко В.О.* Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015; *Котляр Є.О.* Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків, 2001; *Рудницька Н.В.* Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002;

Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2003; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX — на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006; Романюк Л.Б. Музичне життя Станіславова другої половини XIX — першої третини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Львів, 2007; Рибак О.А. Хасидизм як вияв реформаційних процесів в іудаїзмі на території Російської імперії в середині XVIII — на початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2008; Скус О.В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2008; Шевчук-Бела Я.В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII — на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008; Овчаренко Т.С. Культурологічні аспекти еволюції єврейського театру в Україні: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Харків, 2009; Волошина Т.К. Музичний простір єврейських містечок східноєвропейського регіону (XIX — початок XX століть): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03. Київ, 2010; Андрійчук М.Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ, 2011; Геркєрова О.М. Ідеї сімейного виховання на засадах єврейської етнопедагогіки (кінець XIX — початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ялта, 2011; Васьків Н.А. Єврейське питання в програмах та діяльності політичних партій Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 2012; Трофімук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827–1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2012; Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013; Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2014; Вовчко М.І. «Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX — на початку XX ст.»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Львів, 2016.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 38.

³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4300, арк. 3.

⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 442, арк. 5.

⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4301, арк. 53–53(зв.).

⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 467, арк. 296.

⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4381, арк. 5(зв.).

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4379, арк. 4–4(зв.).

⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4380, арк. 2–2(зв.).

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4295, арк. 4.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4630, арк. 2–5.

¹² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 145(зв.).

- ¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4281, арк. 164–165.
- ¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 28, спр. 259, арк. 410(зв.)–412.
- ¹⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 39, арк. 46.
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 30, спр. 128, арк. 9–9(зв.).
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4626, арк. 64(зв.)–66.
- ¹⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 29, спр. 156, арк. 12.
- ¹⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 30, спр. 128, арк. 60–69(зв.).
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 4935, арк. 28.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 32, спр. 75, арк. 834(зв.).
- ²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 32, спр. 75, арк. 844(зв.).
- ²³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5039, арк. 3(зв.).
- ²⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 33, спр. 15, арк. 74.
- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 33, спр. 15, арк. 74(зв.).
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5256, арк. 77.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5264, арк. 2.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5276, арк. 23(зв.)–24(зв.).
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 38, спр. 54, арк. 94.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 356, арк. 7–7(зв.).
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 189, арк. 1–7.

REFERENCES

1. Andriychuk, M.T. (2011). Ukrains'ko-ievrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddnyprianschyny (60-ti rr. XIX st. — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bezarov, O.T. (2003). Polityka rosij's'koho uriadu v ievrejs'komu pytanni naprykintsi XIX stolittia (1881–1894 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
3. Borodij, A.I. (2014). Yevrei v ahrarykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rokakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
4. Dotsenko, V.O. (2015). Yevrejs'kyj hromads'kyj rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. — 30-ti rr. XX st.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Herkerova, O.M. (2011). Idei simejnogo vykhovannia na zasadakh ievrejs'koi etnopedahohiky (kinets' XIX — pochatok XX stolittia). *Extended abstract of PhD thesis*. Yalta [in Ukrainian].
6. Honcharov, V.V. (2005). Yevrejs'ke naseleння Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy 1861–1917 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
7. Kal'ian, S.Ye. (2009). Yevrejs'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosij's'koi imperii (seredyna XIX stolittia — 1903 r.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Kotliar, Ye.O. (2001). Synahohy Ukrainy druhoi polovyny XVI — pochatku XX stolit' iak istoriko-kul'turnyj fenomen. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Krichker, O.Yu. (2013). Zhyttia ievrejs'koho naseleння provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
10. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleння Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
11. Ovcharenko, T.S. (2009). Kul'turolohichni aspekty evoliutsii ievrejs'koho teatru v Ukraini. *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

12. Romaniuk, L.B. (2007). Muzychne zhyttia Stanislavova druhoi polovyny XIX — pershoi tretyny XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
13. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX - na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
14. Rybak, O.A. (2008). Khasydyzm iak vyiv reformatsijnykh protsesiv v iudaizmi na terytorii Rosijs'koi imperii v seredyni XVIII — na pochatku XX storichchia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Skus, O.V. (2008). Transformatsiia konfesijnykh oseredkiv na Umanschni (1793-1917 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. — Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].
16. Shevchuk-Biela, Ya.V. (2008). Pravove stanovysche natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u skladi Rosijs'koi imperii naprykintsi XVIII — na pochatku XX st. (na materialakh Odesy). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
17. Schukin, V.V. (2006). Stanovysche ievrejs'koho naseleння v Khersons'kij hubernii u XIX - na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
18. Trofimuk, T.M. (2012). Rekruts'ka povynnist' ievrejs'koho naseleння u 1827-1874 rr. (na materialakh Volyns'koi hubernii). *Extended abstract of PhD thesis*. Luts'k [in Ukrainian].
19. Vas'kiv, N.A. (2012). Yevrejs'ke pytannia v prohramakh ta diial'nosti politychnykh partij Halychyny naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
20. Voloshyna, T.K. (2010). Muzychnyj prostir ievrejs'kykh mistechok skhidnoievropejs'koho rehionu (XIX — pochatok XX stolit'). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Yashyn, V.O. (2012). Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschny j Khersonschny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
22. Vovchko, M.I. (2016). Asymiliatsijni protsesy ievrejs'koho naseleння Halychyny u druhoi polovyni XIX — na pochatku XX st. *Extended abstract of PhD thesis*. L'viv [in Ukrainian].
23. Zhernokleiev, O.S. (2007). Natsional'ni sektsii Avstrijs'koi sotsial-demokratii v Halychyni j na Bukovyni (1890–1918 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].